

Хүндүлүг номчукчу!

Келир чаа 2003 чылдың 1-ги чартыгында «Шын» солунга чагыдылга чер-черде чоруп турар. Солуннуг болур дизиңерзе, амдыгааштан эгелеп чагыдып алырыңче далажыңар.

Чурттакчы чонга чагыдылганың чартык чылда өртээ – 215 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ – 100 рубль, чедирилгези дээш – 115 рубль. Үш айда – 108 рубль.

Организацияларга – 265 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ – 150 рубль, чедирилгези – 115 рубль. Үш айда – 133 рубль.

Өй-шаанда чагыдып алыр дээш далажыңар.

Чагыдылганы почта салбырларында хүлээп ап турар.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 122 (16580)

2002 чылдың
ОКТАБЬРЬ 22,
вторник

Ат салган шагы 19.30
Садар өртээ 3 рубль.

К.-Э.К. Кудажыга Күрүне шаңналын
тыпсыр дугайында
Тыва Республиканың Чазак Даргазының
ЧАРЛЫЫ

Литература болгаш уран чүүл талазы-биле кайгамчыктыг ачы-хавыязы болгаш «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеяны тургусканы дээш 2002 чылда Тыва Республиканың литература болгаш уран чүүл талазы-биле күрүне шаңналын чогаалчы, шүлүкчү болгаш драматург **Кызыл-Эник Кыргысович КУДАЖЫГА** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы **Ш.ООРЖАК**.

2002 чылдың октябрь 21, №175, Кызыл хоорай.

ТОМУЙЛААШКЫН

ТР-ниң Чазанда конкурс комиссиязының хуралында «Республиканың одаар чүүл сайгарылгазы» КУБ-тун чингине директорунга Амир Ооржакты чаңгыс үн-биле сонгаан.

Ооң-биле кады конкурска киржиринин дугайында билдиришкени ийи кижиге кирген турган.

Дөртөн ийи харлыг Амир Ооржак моон мурнунда чылдарда Шагаан-Арыг хоорайның чагырга даргазынга ажылдап турган, ТР-ниң Чазаның Аппаратынга экономиканың баазалыг адырларын харыылап турган. Сөөлүгү ажылдап турган албан-дужаалы — ТР-ниң энергетика болгаш транспорт сайыдының оралакчызы.

Кышкы сезоннун эгелээни-биле «Республиканың одаар чүүл сайгарылгазы» КУБ-та чымштыг үе эгелээн. Ынчангаш оон удуртулгазынга аныяк, ынчалза-даа арга-дуржулгалыг удурткунуң келгени кончуг-ла өйүндө болганы чугаажок.

Боттун информациязы.

Алдын күс, оон кежи

ХАНДЫРТЫНАРЫНЫҢ БАДЫТКАЛЫ

Делгелге-ярмарканың адырларын көргүзү.

ОКТАБЬРЬ 18-ТИҢ ХҮНҮ, ЭРТЕНГИНИҢ 10 ШАК. Көдээ ажыл-агый ажылдакчыларыңга тураскааткан байырлыг хуралдың киржикчилери Тываның күрүне филармониязыңга уурук-сууруктап чыгып кээп турган. Баштайгы келгенер бүрүткелди эрткен соонда, культурлуу-биле даштыкы хевин уштуп азып алгаш, фойеде аскалыан көргүзүп материалдарын, филармония артистеринин чурук каасталгаларын болгаш өске-даа чүүлдерни көрүп чоруй, чоорту эптиг олуттарны таарыштыр шилип алыры-биле залче кирип, олуруп эгелээннер.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының кадрлар килдизинин эргелекчизи Чочаймаа Ондар-ооловна Баталова келген аалчылардан аңгыда, байырлалдың езулуг тускай ээлерин, күш-ажылдың мурнакчыларын, үр-түннелдиг чедишкени дээш Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый яамызының, тыва Чазактың бедик шаңналдарыңга төлөптиг кылдыр үлүүн кириген тараажыларын, трактористерни көргүзүп, демдегеп ап турду. Удатпаанда башкарыкчы Владимир Копуш бодунуң долу эргезин ажылгап, ук хемчегни тургускан тускай план езугаар эгелээш,

байыр чедиришкенин баштайгы сөзүн ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы Виктор Вусатыйга берген.

ТР-ниң көдээ ажыл-агый сайыды Николай Алдачи сөс алгаш, чер болгаш мал ажылдыг кижиге бүрүзү чазын тараан үрезинден багай эвес дүжүттү алганын, мал чеминин белеткелге, кыштаглаашкыңга белеткел ажылдарының адалталганынга хамаарыштыр доктааган. Ам көдээ ишчилерин мурнунда кол сорулга — кыштаглаашкыны организаастыг эки эртирери салдынып турар.

Бо чылын Тыва Республиканың Чазак республиканың көдээ

ажыл-агый болгаш агроулетпүр каттыжышкынының хүнүн таварыштыр 120 муң рубльди үндүргөн. Республикада мал чеминде 90868 тонна сизгенниң сарадын тургускан. Ажыл-агыйлар бир башка онааштыр мал чемин — 2,9 центнерни, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери — 3,1 центнерни белеткээн. Малдың чаш төлүн бүдүн-бүрүн камгалап алыр сорулгаы 114 мурнакчылар ажыр күүсеткен, эрткен чылдың 9 айларыңга деннээрге, бо чылын мал бажын өстүреринин талазы-биле дыка хөй ажыл-агыйлар эки түннелдерлиг болганын көргүс-

(Уланчызы 2-ги арында).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ РФ-ке ээлчеглиг чон чизези доозулган, ынчалза-даа чедери берге черлерде уламчылап турар. Чон чизезинин чамдык ниити түннели 2003 чылдың эге айларында үнер. Чамдык черлерде чоннун саны хөй чылдагааннар-биле көвүдөп турар байдал илереп турар. Чижээ, Чечен Республикага моон мурнундагы чизеде 1 млн. 300 муң кижиге турган, оон иштинде чеченер — 800 муң. Амгы чизе октябрь 14-те ол республикага доозулган, ниити чон 1 млн. 88 муң кижиге болган. Он ажыг чылдарда оон чеже кижиге өскээр чорааныл, чеже кижиге өлүп читкенил, мындыг эки билдинмес байдалда чоннун саны барык батпаан бооп турар.

◆ Президент В.Путиннин Чарлыын езугаар РФ-тиң кижиге эргелерин камгалаар талазы-биле комиссиязының даргазынга Элла Панфилованы томуйлаан.

◆ Воскресеньде Калмык Республикага президент сонгулдары эрткен. Ам дээр-

зинде тодаргай түннел үнмээн, президент албан-дужаалга 11 кордакчының аразыңга чидиг демисел болган. Амгы президент Кирсан Илюмжиновту катап сонгувас дээш оппозиция шыңгы удуруланышкын кылган. Сондукчуларын 20-ден эвээш эвес хуузу киришкенде, 50 хуудан бир бадыйлаашкын ажыгы алган кордакчы президент бооп ажылдаар.

◆ Субботада ССРЭ-нин ужудукчу-космонавтызы Николай Рукавишников мөчээн. Баш мээзинге, чүрээнге дегдиргенден ол мөчээн. Н.Рукавишников — маадырлыг космонавт. Ол алдан чылдарда Айже ужал ракетна-аппаратка шенелде кылып турда, ук херексел космос делгеминче уш-баш чок ужал байдалга таварышкан. Космонавт ракетаны хол-биле башкараар хүлээлгени бодунга алгаш, Черге менди хондурган. Чоокта чаа 70 хар юбилейин демдеглээн.

(АГЕНТИЕЛДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

ХАНДЫРТЫНАРЫНЫҢ БАДЫТКАЛЫ

"Кызыл тараачын" КАБК-ның удуртукчузу В.Н.Гончаровка РФ-тиң Көдээ ажил-агый аламгының шаңналын тыпсып турары.

ТР-ның көдээ ажил-агыйның хоочуну Х.Т. Чымбага өртектиг белекти ТР-ның Чер комитетинин даргазы Х.Б. Куулар тыпсыкан.

"Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" хүндүлүг аттыг адилекчилери: малчын А.М. Аракчаа, тракторист С.Б. Баданай.

2002-ның киржикчилери.

(Төңүзү, Эгези 1-ги арында).

кен. Ниитизи-биле 2002 чылдын 9 айларында чедип алган эки көргүзүлгө барык каш катап хөй болуп турарын демдеглээн.

Ооң соонда «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты Барыын-Хемчик кожуунун «Аянгаты» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативинин малчыны Алексей Монгушович Аракчаага, «Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйның алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Кызыл кожуунун «Х Улуг Хурал» совхозунун машинист-трактористи Саратов Байкараевич Баданайга, «Каа-Хем» көдээ бүдүрүлгө кооперативинин инек кадарчызы Василий Андреевич Романовка, Тес-Хем кожуунун мал аарыгы-биле демисел чорудар станцияның мал эмчизи Доопай Каржалович Азыраага тывыскан. База ол ышкаш Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлүг бижи-биле «Кара-Хаак» совхоз-туң ногаа бригадазының ажилчыны Алла Оруспаевна Чоодуну шаңнаан.

Хөй чылдарда үре-түннелдиг ажилы дээш көдээ ажил-агыйның хоочуну Хураган-оол Түлүшович Чымбаны ТР-нин Чер комитетинин даргазы Х.Б. Куулар өртектиг белек-биле (хана шагы) шаңнады. А көдээ ажил-агыйның болгаш күш-ажылдың хоочуну Иван Григорьевич Лавриненконун караан кылайтыр президиум столунга чалап олурткаш, бодунуң үезинде кады ажилдап чораан эш-өөрүнге база амгы үенин мурнакчыларынга байыр чедирип, угаанныг сөстөрни чугаалап-даа каарга, ол кымга-даа херекчок-биле демей болду. Хоорай туржук, республикада акшашалыңныг, шыдал-быралыг организациялар, ажил-агыйлар чок эвес, бо удаада езулуг шаңналга төлөптиг кылдыр ажилдап каан хоочуннун сеткилин өөртүп, белек сунар кижичок болганынга таарзынмадым.

Чазак шаңналдарындан аңгыда, көдээ ажил-агый ажилдакчыларының профессионал байырлалын таварыштыр Россия Федерациязының көдээ ажил-агый сайыды А.В.Гордеевтин дужаалын езугаар «Каа-Хем» бүдүрүлгө кооперативинин даргазы Н.В.Барбалдайны, «Кызыл тараачын» КАБК-ның удуртукчузу В.Н.Гончаровту, Каа-Хем кожуунун чагырга даргазы С.К.Долгарны, Өвүрнүн «Ак-Бедик» КУБ-туң малчыны Н.С.Монгушту, «Ак-Чыраа» КУБ-туң директору Д.К.Майындыны, Бай-Тайга ко-

жуунун «Бай-Тал» КУБ-туң директору О.Д.Монгушту, «Кызыл-Даг» КУБ-туң малчыны К.С.Норбуну, Тес-Хем кожуунун «Чодураа» КУБ-туң директору И.М.Сувандини РФ-тиң Хүндүлүг бижи-биле шаңнаан.

Мурнакчыларга шаңналдарны тывыскан соонда, Тываның «Саян» ансамблинин артистери ыры-хөөмей, танцы-самын байырлалдың киржикчилеринге бараалгадып, солун концертти көргүстүлөр.

ОКТАБЬР 19, СУББОТА. Тока дарганың тураскаалының баа-

РФ-тиң болгаш ТР-тиң алдарлыг артисти Бедик Монгуш.

рынга, Тыва эки турачылар кудумчунга, «2002 чылдын алдын күзү» деп аш-чем делгелгезинин көрүлдөзи болуп эрткен. Чаңчыл езугаар болуп эртип турар делгелге-ярмаркага киржир күзелин илереткен организациялар, ажил-агыйлар эртежиле чедип кээп, туруштарын элегилеп ап турган.

Эртенгинин 9 шак четпээнде-ле, Сергей Шойгу аттыг күрүнениң «Балгазын» каттышкан бүдүрүлгези эът-кештен эгелээш, ак чемнин дээжизин делгей салыштарга, садыгланым келген чоннуң башкылы дораан-на узун оочурну тургузупкан. Ооң-биле чергелештир Кызыл хоорайда «Ненашвили» хуу бүдүрүлгө колбаса аймааның кылыгларын ассортимент аайы-биле делгеп, харын-даа боттарыңче чонну эвилелдээри-биле кыйгырып, байырлал шинчизин көргүзүп турганы солун болган.

«2002 чылдын алдын күзү» деп көдээ ажил-агый продукциязының делгелге-ярмарказынга колдунда Бии-Хем, Каа-Хем, Кызыл, Танды, Тес-Хем, Эрзин кожуунарның ажил-агыйларын хаара

туткан. Ниитизи-биле ол хүн делгеттинген аш-чем бараанарының аразындан чем аймааның барык шуптузун көрүп, садып ап болуп турган. Онзагай чүве чүл дээрге, бо чылын хууда ажил-агыйлыг улус артыкшылыг бараанын садар күзелин илереткени. Ярмаркага саттынган продукциядан: дузап каан ногаа аймаан, пресстеп каан сигенни, белени-биле чиптер изиг манчыны, буузаны, чартык фабрикаттарның янзы-бүрү хевирлерин, хоорайда мал тудуп турар кижилерге таарыштыр боктуг тарааны, дириг мал-маганы дээш, аш-чем дээжизинин делгеп саттынганы багай эвес болганын демдеглээр апаар.

Маңаа чүнү чугаалап болурул? Бистиң бо чылгы көдээ бараан бүдүрүкчүлеринин бүдүргөн продукциязы херек кырында бар болгаш бо чылдың нүүрүнде кижичок бүрүзүңүң шыгжамырында элбек деп болуп. Чүгле ону ырак-узак черден эккээри, ылангыя хуу бүдүрүлгелиг кижилерге, кончуг берге болганын демдеглээр апаар. Чүге дизе ону сөөртүп эккээринин чарыгдалы улуг, а кирген оругу үндүргөн чарыгдалды дуглап шыдавазы билдингир.

Моон алгаш көөрге, чон чер ажилын кылып, малды шаа-биле тудуп, боттарын боттары хандыртынар сорулганы долузу-биле чедип ап турар деп чүвени бадыткап турар. Мурнунда болуп эртип турган ярмаркаларга ажил-агыйлар, колхоз, совхозтар колдадыр киржип турган болза, бо чылын хуузуңда картошка, ногаа өстүргөн кижилернин күзелин илереткени онзагай болган. Ынчангаш өртектер күрүне садыгларындан 5, 10, 15 рубль ылгалдыг-даа болза, ярмаркадан кижичок бүрүзү, өреге бүрүзү боттарының шаа-биле саттынып, кышкы чеминге немелде курлавырны чедирип алганы чугаажок.

Чимисмаа МОНГУШ.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Тываның күрүне филармониязының артисти Мариана Ыпш.

Делгелге-ярмаркага аш-чем көрү.

ДЖАЗ — АЗИЯНЫҢ ЧҮРЭЭНДЕ

Октябрь 17-19-тун хүннеринде Кызылга бир дугаар "Джаз—Азиянын чүрээнде" деп, фестиваль болуп эрткен.

Октябрь 19-та Улусчу чогаадылга бажыңыга фестивальдын гала-концерти болган. Концерт айтылган шагыннан 1 шак хире озалдап эгелезе-даа, залда ослутур хей. Джазтын тергиннерин сонуургаары-биле республиканын уран чүүл школазынын өөреникчилери, Кызылдын уран чүүл училищезинин сургуулдары хей-биле кирип турган. Сценаңы көскү черинде рояль база оркестр, артистерин манаан олуттар...

Шынап-ла, концертти Алексей Салчактын удуртулгазы-биле Тыванын күрүненин симфониктиг оркестринин эстрада болгаш джаз ойнаар биче тургузуу ажыткан. А рояльга Москвадан Андрей Руденко оркестр-биле кады кандыг-даа белегкел оюн чокка В.Токанын "Джаз увертюразы", "Хүннээрктиг хем унунун серенадазын" улай-улай бадырып турган. Артистерин тулган оюнунун херелдери соок залды чылдып, көрүкчүлөргө сагыш-сеткилин каттыштырып турган ышкаш болган.

Оркестрнин үделгези-биле София Кара-оол чидиг, өткүт болгаш чоон, кыргырааш кылдыр үннерин солуй ырлап тургаш, "Хелло, Доли!", "Мээң ырым болам" деп ырыларын бир-ле онза аян-биле күөсеткен.

Дараазында "Симфо-Тыва" биг-бендинин солизи саксафонист Аполлон Байкара биле Андрей Руденконун чайгы чакстың чылыг дамдыларын сагындырган аялганын көрүкчүлөр динмиттиг адыш чаксаакшынар-биле хүлээп алган. Залдың ол-бо талазындан оолдар, кыстар "дирижерлап", салаалар,

холдар, мага-боттуң шимчээш-киннери-биле сеткилдиг аялганын, оюнун илередирин оралдажып органнар. Оларның аразындан чамдыктары джазга ынакшып, аңаа хандыкшып мергезеш, келир үеде чүс-чүс чүрөктерни доюлдуруп келирлери база турар чадавас. Делегей чергелиг джаз аялга конкурстарының лауреады Андрей Руденко база Красноярскин күрүненин хөгжүм болгаш театр академиязындан фестивальдын аалчылары концерттерге киржиринден аңгыда, уран чүүл училищезинин залыга мастер-класстарны, солун кичээлдерни аныяктарга база эрттиргеннер болгай.

Андрей Руденконун чааскаан баштай оң, оон солагай база ийи холдун киржилгези-биле күөсеткен катапталгынмас оюну сеткил-хөөнүндөн үнген чаштанчылар дег чаңгыланып, сеткилди дүвүредип келири кайгамчык.

Джаз кежээзинге бир тускай шинчи кирип, концертти каастаан чүүл — Геннадий Чамзырын, Альберт Кувээзинин гитарага үделгези-биле Ай-Чүрек Оюнун дүңгүр хап, "ораннарны одуртур, делегейни дескиндир" чынгине тыва аялганы күөсеткени.

Дараазында Красноярскиден брасс-квинтеттин джазтын алдарлыг аялгалары, бичии уругларның ынак "Розовая пантера" мультфильминин хөгжүм аялгасы база улустун ырызы, Тыванын гимни "Тооруктуг долгай тандымны..." чоон, чинге, хоюг, өткүт үннерге джаз аяны-биле аралаштыр ойнап көргүскенин зал магадап, джазистерге катап-катап часкап турган. Олар кымнарыл? Эң бедик үнелел — динмиттиг адыш чаксаакшынын Красноярскиден ударник Е.Карлов, труба хөгжүмчүзү П.Казимир

болгаш өскелер чаалап алган.

"Симфо-Тыва", Тыванын күрүне оркестри база аалчылар сценага-ла кады джаз аялгаларын таарыштыр ойнаанындан: "Онза чүү-ле үнүп кээр ирги?" деп көрүкчүлөр, артистер хөлзеп, манап турганнар. Саксафон биле рояль (Аполлон Байкара, Андрей Руденко) бичии-даа үзүктелишкен чок сеткилдерни дүвүредип турганы сөстөр-биле дамчыттынар бе? Гала-концерт Тывага бирги джаз фестивальнын киржикчилеринин: "Чуртталга дээрге бо хензиг үе-дир..." дээн ырыны одургалары-биле база чараш чүүлге ынакшылдан төрүттүнген аас-кежиктиг байдал-биле доозулган.

Фестивальдын аалчылары Красноярскиден джазистерге деткиччилерин мурнундан (РФтин Күрүне Думазынын депутады Ч.Ч.Д.Ондар, республиканын уран чүүл школазынын директору Валерий Ондар, Кызылдын уран чүүл училищезинин директору Виктор Нагорный, "Тос-Дээр" ниитилелинде Ай-Чүрек Оюн "Азия төвүнүн херээженнери" деп номну база чылыг болгаш эм шынарлыг теве дүгүндөн аргаан машинанын олуттарына чехолдарны белекке тывыскан. А Андрей Руденко ол-ла ном болгаш тыва национал шыва тонну белекке ап кеткеш: "Концерттеримче чүгле бо костюмум-биле үнер бооп-тур мейин" — деп баштактанып, четтиргенин илередип турду.

Концерт соонда А.Руденко оң талантызынын мөгөйкчилеринге адын салып берип турар аразында оон: "Фестивальдың эрткенин канчаар үнелээр-дир силер?" — деп айтырарыма, ол: "Бир дугаар эртип турарын алгаш көөрге — эки, анаа-ла эки база өвөс, дыка эки!"

— деп харылады. Ол-ла айтырыгга Красноярскин күрүненин хөгжүм болгаш театр академиязынын башкызы П.Н.Казимир: "Мындыг болур деп, шынап-ла, манаваан мен. Кызылда, Тывада, Европа чурттарынын деңнели хире шырак хөгжүмчүлөр барын магадап көрдүм. Ол дээрге Игорь Тюлюш, Геннадий Чамзырын, Альберт Кувээзинин оюну-дур. Аполлон Байкараның саксафонга аялгалар күөселдезин көрүңер даан. А Владимир Токанын тургускан ажылдары-биле чоок танышканыма өөрүп, оон талантызынга мөгөөр-дир мен. Бо фестивалдан чалгынналган элээн хей чогаадыкчы бодалдар менде төрүттүндү, оларның ам чүгле боттанырынын оруу арткаан. Фестивальдың эрттирикчилери Игорь Тюлюш болгаш өскелернин ады төөгүгө артар дээрзин оларның чонунуң культуразынын хөгжүлдизинге кириген үлүү бадыткаар дээрзинге чигини чок!"

Игорь ТЮЛЮШТЕН джаз дугайында тайылбырлап бээрин диледим, ол мынча диди:

—Делегейде 4 улуг — классика, джаз, рок, поп деп хемнер бар. Бистиң тыва чонун аялганын эң чоок, катчы берги дег хеми — Джаз. Чүге дизе оң дөзүндө бүгү делегейниң аңгы-аңгы чоннарынын культуразы кире берген. Джаз Американын негрлери, Европа чурттарынын чоннарынын аялгалары, Латин Американын дээш, шупту чоннарынын ырлажып, чогаадып келген улуг жанры — хөгжүм хеми болур.

—**Фестивальды эрттирер мурнунда салдырган сорулгаларыңар күөсеттинген бе?**

—Хөгжүм, күөселде талазы-биле харын-даа ажа берген. Чүге дизе бистер бо келген аалчы-

ларывыстың ойнап турганын көрбээн болгаш "деңнеливис баксырап, ылгалы бээр ийне" деп бодап турган бис. Чүгле хөгжүмчүлөр эвөс, вокалистер джазтын тускай дүрүмнерин үревейн ырлажып турдулар.

—**Джаз фестивалын Тывага эрттирер деп бодал силерге кажан тывылган?**

—Шупту чүве Андрей Руденконун Тываны сонуургап эгелээнинден, оон Москваның консерваториязынын доозукчузу Оксана Тюлюшту дамчыштыр харылзашканывыстан эгелээ. Ол дээрзинде чүгле Андрейниң маңаа концерттерин эрттирер планныг турган бис. Красноярскин болгаш Тываның өөредилге черлеринин духовиктери тудуш, доктаамал харылзашканы болгаш оон база аалчылар кээп киришкен.

—**Ай-Чүрек Оюнун алганыларын көрүкчүлөр дыка сонуургаан болгай, ол дугайында чүнү чугаалап болур силер?**

—Ай-Чүрек тыва чонун хөгжүмүнүн эң дөзүн ырлап турар. Мындыг аялгалар бистин хөөмейжилеривис аразында безин чок Ай-Чүректө бо чаян-биле арткап чүүл. Ол кайыын-бээр даштыкы чурттарга бодунуң концерттерин көргүзүп, хейнү кайгадып турар кижилер. Джазтын тускай дүрүмнерин өөренип, билип алыр болза-ла, кым-даа ойнап болур жанр. Келир фестивалдарга бистин хөөмейжилеривис база киржир.

—**Фестиваль моон сонгаар чылдың эртер бе?**

—Ийе, оң баштайгы үрезини тарыттырган, ам оон өзүмнери чактып үнерин манап, аңаа бүзүрөп артар-дыр бис.

Чойганмаа САТ.

БЕЛЕТКЕНИРИ АЛБАН

1979 чылдың Бүгү-эвилелдин чурттакчы чон чизези бооп турда, Чыраа-Бажы сумузунун чурттакчы чонунун саны 2171 кижилер турган, оон иштинден эр улустар — 1030, 1141 херээжен кижилер турган. Ынчан малчынар 320 кижилер, интернатка 72 өөреникчи чурттап турган. Суурга 16 агиткварталдар турган. Ынчангы чизеге инструктор-контролер Илья Куулар, чизениң санакчылары Торунмай Ооржак, Даш Сендажы, Комбу Сат, Өлзей-оол Хомушку, Өнер-оол Куулар, Чадам-оол Түлүш болгаш өске-даа хей санын активтер, депутаттар идепкейлиг киржиңер, боттут дузаны чедиргеннер.

Амгы чизеге хамаарыштыр белеткел мынчаар эрткен. Кылдырган ажылдар бар дээрзи черле билдингир харын, ынчалза-даа ереге бүрүзүнүн ажыл-агый дептерин сумунун ажылдакчылары боттары арыг-силиг, чараштыр долдулар тургаш, ону кожуундан келген сургакчыларның ыйыдышкыны-биле-даа дол-

дургулап турган. Чамдык дептерлерде бажыңың кол ээзи ат салбаан-даа болгулаан. Оон ыңай суурда чамдык кудумчулар аттарын, бажыңнар дугаарларын кара будуктар-биле билдинмес бижээн. Чамдык бажыңнарның дугаарлары кожазында бажыңның дугаары-биле чаңгыс-даа бооп турган. Бодал көрүңер даан, кара өң-биле кандыг таварылгада чүве бижири ийик? Амгы үеде Россия Федерациязының хамаатызы деп чаа паспортту 14 хар четкен хамаатылар эдилээр эргелиг. Ынчангаш паспорт чок хамаатыларга паспорт тыпсыр хемчеглерни дүрген алыр, эрги ССРЭ хамаатызының паспорттарын эдилээн, ону ам-даа солуп албаан хамаатылар хей болган.

Чизе

Оолак КАРА-САЛ.
Чыраа-Бажы сумузу.

ДЕТКЭЭН, ДУЗАЛААН

2002 чылдың Бүгү-россияның чизези бистиң республиканың кожууннарынга чедишкенин доозулган.

Бо хүннерде оон түннелдерин үндүрүп, чамдык айтырылганы тодарадыр хемчеглерни организастап турар. Кызыл хоорайның девискээринге чизелээшкен бо чылдың октябрь 20-ге чедир уламчылаар. Амгы үеде сайгарлыкчыларны, тояп чоруур, доктаамал чурттаар чери чок хамаатыларны тодарадып, чизелеп турар.

Тожу, Тере-Хөл кожууннарының девискээрлеринге чизелээшкенин бо чылдың декабрь айда доозар.

Тыва Республиканың девискээринге Бүгү-россия чизезин организастыг чорударына ТРнин Чазаның кежигүннери боттут дузаны чедирип, бо күрүне ужур-дузалыг херекке боттары идепкейлиг киришкеннер. ТРнин Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын чизе эгелээр мурнунда чурттакчы чонга кыйгыры республиканың бүгү девискээринин кижилеринин идепкейин көдүргөн, чизени чогуур хуусаа-зында чедишкенин чорударына идигни берген.

Биче-оол МААДЫ.

Кысказы-биле

МӨҢҮН МЕДАЛЬДЫГ

Япон хүреш сумога Европа чемпиондындан Аяс Монгуш биле Каң-Демир Куулар мөңгүн медальдыг чанып келген.

СОНУУРГАЛДЫ ХААРА ТУДАР

В.Кореняконун "Төп Азияның улустарының уран чүүлү болгаш аң-мең аймаа" деп номун "Чөөн чүк улустарынын культуразы. Материалдар болгаш шинчилелдер" деп бөлүк-биле Россияның Эртемнер академиязынын "Чөөн чүк литературазы" деп ном үндүрер черинин ажылдакчылары чоокта чаа парлап үндүргөн.

Бо эртем ажылы усшевер кылыглар уран чүүлүнүн ийи онзагай үелеринин: бистиң эрага чедир бир муң чылдың скифсибир аң-мең аймаа — бистиң эраның бирги муң чылы база 19-20 чүс чылдарда Төп Азияның көшкүн улустары-

нын уран чүүлүнүн деңнелинге шинчилелдеринин дугайында ном болур.

Чөөн чүк шинчилелчилеринин, төөгүчүлөргө, археологтарның, этнографтарның сонуургалын хаара тудар бо ном бир муң экзemplар тиражыг.

Татьяна АНДРЕЕВА.

БЕЛЕТКЕНИИ ТУРАП

Октябрь 23-26 хүннеринде Иркутск хоорайга болур "Россияның, Сибиринин болгаш Чөөн чүк чурттарынын чоннары: "Төөгү болгаш амгы үе" конференцияга киржири-биле Тываның эртемденнери белеткенип турар.

АНЫЯКТАР ФЕСТИВАЛЫ

Моолга октябрь 3-тен 6-га чедир болган IV дугаар аныяктар фестивалына Тыванын күрүне университетинин студентилери киришкеш келген.

Хөмүр дээрге — чер адаанда боду бүткен, бойдустан база бир онзагай байлаа. Ону болбаазыратпас-даа, ол-ла бодун буза чазылдырып үүрмектээш, чонга садып бараалгадыр.

рик. База-ла арттыр чүдүртүнгөш, дүжүр эштинген хөмүрлер-ле боор.

Та гаражтары чүве, та складтары чүве, улуг, делгем бажынарнага бүргөткөн үш каът конторага келдим. Ук ажил-агыйның директору Тен Ен Так өрээлинде олур. Чай чок, ажил-албан аайы-биле Кызыл хоорай кирер деп турарын чугаалааш, мени оралакчызынче чорутту. Оон бүдүрүлгө талазы-биле оралакчызы Андриан Данилович Болат-оол мени саат-даа чокка хүлээп алды. Оон чугаазы-биле алырга, 2002 чылда «Каа-Хем» хөмүр-даш бүдүрүлгөзи 500 мун тонна хөмүрнү казып тып, чонга садар планныг. Эрткен 9 айларда 305 мун тонна хөмүрнү чонга садып-саарган. Саң-хөө, акша-төгөрик, орулга-чарылга дугайын ук бүдүрүлгөнүн планнаашкын салбырындан айтырып алырымны Андриан Данилович сүмеледи. «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы бүдүрүлгөдө албан-хаакчылар, ажилчынар катая хаара 471 кижича ажилдап турар. Машина-техникадан 2 улуг кылаштар экскаватор, 1 «ЭК-8» деп маркалыг доурак чүдүрер экскаватор, 7 «ЭК-5» деп маркалыг доурак хөмүр чүдүрер экскаватор, 3 «З-СВШ» деп чер өрүмнээр станок, 16 «БЕЛАЗ» маркалыг машина бар. Олар шупту ажилдап турар.

Ам ажил-агыйның саң-хөө талазы-биле байдалын сонуургап, планнаашкын салбырынның кабинедиче кирип келдим. Мени ук директорнун экономика айтырыгларының талазы-биле оралакчызы Наталья Алексеевна Захарцева деп чазык, чараш херээжен хүлээп алды. 2002 чылда «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы чеже рубльге бүдүрүлгө ажылы чорударын планнаанын сонуургадым. Наталья Алексеевна менче тывызыксыг көргөш, саарылганың чажыдын ыгттавайн баар эргелин чугаалады. Ол дугайында сан-фактыларны чүтлө статистика комитетинде болгаш Экономика яамызынче чорудар бис диди. (Ону чажырап болганы элдептиг). Орулга, чарыгдалга хамаарышкан айтырыглар салырымга-даа, ыгттавады. Оода чадарда ажилчынарның ап турар ортумаак шалынын-даа айтырарымга, бук безин дивээн. Чадап-чадап кааш, ук «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайына республиканың ажил-агыйларының ниити өрөзи чечел дээрзин сонуургадым. Ук

өрени харын ниитизи-биле 41 миллион 530 мун рубль дээрзин туралыг-тура чок харылады. Оон иштинде «Тываэнерго» 18 миллион, «Тувкоммунэнерго» 7 миллион өрелиг. Оон ыңай «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы боду

бүдүмелдер херек. Даг техниказының өртээ — миллионнар. Ол бүгүнү кижича бүрүзү билир турбуже, хөмүр-даш уургайының чажыт байдалы элдептиг.

Хөмүр ол хире саттынып турда, канчап үндүрүлгөргө,

акша албайн, хоюг хөмүр чүдүрүп туруп берзе, канчаар сен» — деп, чолдак, борбак арынның оол оозун хоруду. Узун эр ону херекке-даа албады. Шынга, чөптүг чорукка ынак эр-дир деп ону

Хөмүр-даш — чоннун байлаа ЧҮҮ ДЭЭШ ОРУЛГАЗЫН ЧАЖЫРТГАНЫЛ?

үндүрүг дээш федералдыг болгаш республика бюджеттеринге, ажил телевири

Репортаж орунуга

дээш боттарының ажилчына-рынга өрелиг бооп турарын Наталья Алексеевна тодаргай эвес харылады. Бо чараш херээженниң тывызыксыг хүлүмзүрүүнүң артында чүү чаштынып чыдар ирги? Сактырымга, миллион-миллион түннүг акша-төгөрик-даа ышкаш. «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайындан, хүнде эвээш-ле дизе, 300-400 машина хөмүр садып кээр. Чүгө дээрге Кызыл хоорайның, Каа-Хем, Бии-Хем, Эрзин, Тес-Хем, Таңды, Улуг-Хем, Кызыл кожууннарның чуртакчылары оон оодаар чүүл садып аар. Бир машина, эвээш дизе-ле, 4-5 тонна хөмүр садып, чүдүрүп аар болгай. Ынчап кээрге хүнде ортумаа-биле 2000 тонна хире хөмүр саттынып турар ышкажыл. 1 тонна хөмүрнүң өртээ 460 рубль. Хүнде барык 1 млн. рубльдин орулгазы кирип турардыр. Оон болур-чогуур үндүрүлгөрни, албан тыртар чыылдаларны, янзы-бүрү чарыгдалдарны тыртып кааптарга, чеже акша арттары билдинмес. Бодавыже боттун карманынга эвээш эвес түң артык дег. Саарылга чажы-дының артынга чаштынып алгаш, сан-медээлер-биле чонну таныштырбаска, оон-моон чигзинчиг чугаа-сооттун үнүп келири-даа ужурул болбааже.

Даг үлетпүрү улуг чарыгдалдарлыг адыр дээрзи кымга-даа билдингир. Чер иштинде үжүени бузуп, аңаа чедип алырынга безин каш-каш вагон чазылдырар

ажылчынаарының акша-шалы-ның өрөленип турар болдулар?

Уургайының дугайында репортаж бижири дээн күзелим шакаынчаар боттанмады. Чажыртынчак даргаларга көөрдө, ээлчег манаан чолаачыларда информация четчир болгаш артар болду. Олар хөмүр чер адаанда

билдим.

Экскаватор башкарыкчыларының бир айда шалыны каш ирги? Бодавыже эвээш эвес. Оон кырынга бир хүнде ол чараш эвес арга-биле хөмүр садып келген 400 чолаачыдан 50-50 рубль алгаш, 20000 рубльди чайлыг эртенден кежээге чедир ажилдап

оон бир кады, куржаа бооп чыдар деп чугааладылар. Чамдык черлерде хөлчөк кылын, чамдызында чуга-даа дишти-лер. Бир узун, чараш чолаачы эр: «Бир эвес эки хөмүр чүдүрүп алыр деп бодаар болзуңза, экскаватор башкарыкчызынга 50 рубль төлээр сен» — деп чай аразында чугаалай каапты. «Ойт, ону чоп чугаалай бердин? Болар солунга бижириге, экскаватор башкарыкчыларын начальниктери «тырыптарга», бистен

ап болур болду. Эгээртинемес байлак кырында чурттап олурала, ону каш кижиче ажилдадып, боду яды, чединмес чурттап олурар чонумнун-даа кончуун.

Үстүнде мээң кылган санаашкыннарым шуут шын эвес-даа болза, хөлдө өдүректи чассымза-даа, хөлдүң бодун часпаанымны номчукчу эскерип, кандыг-бир түннелди үндүрер-ле боор.

Борис ОНДАР.

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

ТР-ниң прокуратуразында

СОҢГУЛДАЛАР ЭРТКЕН, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Кызыл хоорайның чагырга даргазының соңгулдаларын эрткен деп санаан. Ынчангаш ам октябрь 13-те болуп эрткен ук соңгулдаларның белеткелиниң болгаш эртирилгезинин үезинде хоойлу-дүрүм сагылызынга хайгааралды Тыва Республиканың прокуратура органнары канчаар боттандырганының дугайында чугаалап болур апарган.

Соңгулдаларны эртиреринге белеткелдер чоруп турда, хоорай прокуратуразына хамаатылардан 9 билдиришкын болгаш өргүүделдер кирген. Бадылаашкыннар чоруп турар үеде соңгулда хоойлужудулгазын хажытканының дугайында 7 билдиришкын болгаш дыңнадыг бүртүктөкөн. Факт бүрүзүн Кызылдың прокуратуразына азы хоорайның федералдыг район

судунга сайгарып көргөн. Суд шийтпирлерин үстүкү чадаже хомудап киригенде, оларны республиканың Дээди судунун суд коллегиязы сайгарып көргөн. Соңгулдалар чоруп турар үеде прокуратураның болгаш РФ-тин Айыыл чок чоруунун федералдыг албанының ТР-де Эргелелин ажилдакчыларын тургустунган шалыпкын истелге бөлүү хондур дежурныйлап турганын

маңаа айтыры артык эвес. Ук бөлүк Медицинский, Найыралский, Ровенский, Правобережный (№ 28) болгаш өске-даа соңгулда участоктарына үнүшкүнүг хыналдаларны чоруткан. Дыңнадыг бүрүзүңге хамаарыштыр хемчеглерни алган. Чамдык тодаргай чижектерни маңаа кириээли.

Октябрь 13-те 15 шак 30 минута турда РФ-тин Айыыл чок чоруунун федералдыг албанының ТР-де Эргелелин Тываның күрүне филармониязының орансавазында турар №11 участок соңгулда комиссиязынга долдур студентилер олурткан «Газель» микроавтобус чедип келгениниң, олар меге документилер-

биле бадылаан болуп болурунун дугайында медээ келген. РФ-тин Айыыл чок чоруунун федералдыг албанының ТР-де Эргелелин болгаш прокуратураның истекчилери дыңнадыгны хынаан. Бо фактыга хамаарыштыр РФ-тин Кеземче хоойлузунун 141 чүүлүнүн 2 кезээ-биле кеземче херээн оттурган. Ук чүүл «баш бурунгааргы сүлчээ езугаар бөлүк кижилерниң азы организастыг бөлүктүн соңгулда эргелерин боттандырырынга азы соңгулда комиссияларының ажылынга шаптыктааны» кылдыр тайылбырлатынар.

Бадылаашкын хүнүнде № 28 соңгулда участогунга участок

соңгулда комиссиязының кежигүннеринин бюллетеньнерни кирип сукканының фактызынга хамаарыштыр РФ-тин Кеземче хоойлузунун 142 чүүлү-биле кеземче херээн оттурган. Бо хүнерде ол ийи кеземче херээнге хамаарыштыр истелге чоруп турар. Истелге үезинде тодаргай кижилерниң буруузу илереттинерге, оларга буруудагыны чарлаар болгаш буруулуг кижилер суд мурнунга харыны тудар апаар.

Кызыл хоорайның федералдыг район судунга найысылалдың чагырга даргазының соңгулдаларының талазы-биле хомудалдарны болгаш билдиришкыннерни сайгарып турда, аңаа прокуратураның ажилдакчылары киржип турган.

Василий КРИВДИК.

МЭЭН КАРАКТАРЫМГА КӨЗҮЛБЕ...

— Дүүн чаа-ла дьңнангыр, каткы-хөглүг төлүнүн бөгүндө могогтынар, хаалчак, ишти-хөннүн сээң-биле чугаалашпас, арай тыртым апарганын эскерер-ле кижжи эскерер. Уругнун сагыш-сеткилин биллип алырынга сонургал чок, тоомчага албайн, боттарының чогаадып алган хевиринге дүүштүр негелде кылып, албадал-биле кижизидип чораанының түннелинде, сагыш-сеткил билчиишкын чок болуп, бот-боттарын билишпес чөрүлдээлиг байдал тыптып кээп болур. Чижээлээрге, ада-ие бичизинде кандыг болукасап чораанын азы күзеп чораан эртемни чедип албааны дээн хевирлиг боттарының кылып шыдавааны чүүлдерин уругларындан негээр. Ону төндүртүмзүн чүүлдер (незавершенные дела детства) дээр. Бир катап дамырын үзе кестинип, оон эм ишкеш, ийи катап амы-тынынга четтинер часкан уруун авазы меңээ эккелген, уруг-биле чугаалажып, чылдагаанын тодарадып көөрүмге, ада-иези чарлы бергеш, ийи уруун аразында үлөшкөн соонда, бо уруу авазы-биле артып калган. Авазы кеттинип, бодун алдынарынга дыка ынак, уруундан база ону негеп, оон сонургалын барымдаалавайн, бодунун кеттинер аяны-биле кеттинерин негээр болган. Элээди уруу ол бүгүдөн шуут турупкан.

Уругну кежээ кылдыр кижизидери. Ындыг өг-бүлелерде уругнун кылыр ажылы эндерик, а деткимче, мактал барык чок. Хүлээлгезин күүсетсин дээш контроль чагырар байдалче кирер. Өг-бүлө айтырыгыларынга ону кириштирбес, оон санал кириер эргези чок. Дужаап өөредип каапкан уруглар сагыш-сеткилин чугаалап билбес, бодун оспаксыргай кылгаш, бодунун делегейинге чурттап туруп бээр. Чеже-даа чоок кижизинин чанында турар болза, сагыш-сеткилин чугаалап билбесинден ишти-хөннү үнүп шыдапас. Уругларның амы-тынынга четтинер деп баары-даа ында.

— **Кандыг-даа бергелерге таваржы бергеш, уруглары-выстың бир дугаарында эштеринден сүмө айтырып, дуза дилээри чажыт эвес болгай...**

— Ол дээрге өг-бүлөде сагыш-сеткил харылзаазы чок деп чүвениң херечизи-дир, үстүндө чугаалааным ышкаш. Ажы-төлүдөриң сагыш-сеткилин, күзөлдөриң, сонургалдарын хүндүлөп, сүмө-лежип, улуг кижилер ышкаш кылдыр чугаалажып көрүңер даан, байдал дораан эвес-даа болза, эки талазынче өскөрлү бээр. Тожуга чорумда бир башкы: «Нина Салчаковна, силерниң уруглар-биле чугаалажып, ажылдап турарыңар көрүп, дыңнап алгаш, ону амьдыралга ажыглап турдум. Оглумга подвалдан картофель ужулдуруп алыры дыка берге турган, күш-биле кончуп тургаш кириер. Бир катап оглумну, мээң семизимни,

«Школачы уруум мээң сөзүм дыңнапас, хүлээп албас, бажыңга орай, чамдыкта эзирик-даа келир апарды...», «Мен 21 харлыг мен, ыңдыг-даа болза ада-ием бичии уруглар ышкаш, менден базым бүрүзүндө кылган чүүлдеримни чугаалаарын негээр...». Мындыг хевирлиг чугааларны хүн бүрүдө дыңнап, ыңдыг байдалдарга амыдыралывыста таваржып чоруур бис. Ынчалза-даа демей-ле сеткилинде бот-боттарыңа ынак, чүгле экини күзежир ада-ие биле уругларының аразында чөрүлдээ, боттарын билишпес, хүндүлөшпези канчап тыптып келирил? Маңаа хамаарыштыр тайылбыр сүмөден бээрин Кызыл

чүдээмни але, оглум, подвал безин кирип албас, канчап картофель уштуп алыр чоор дээримге, чаза каттырып-каттырып уштуп берген. Оон соонда-ла амьр, боду-ла «Чүнү кылып берейн, авай» — деп айтырып турар апарган» — дээр.

Чурум, оон көрдүнгөн негелделерин күүсетпээни дээш шыңгырап, каржы хөдөлишкыннер ажыглаар улус база туруп болур. Аңаа чажыт айтышкыннар база хамааржыр, ол айтышкыннар дээш уруг, дорт эвес-даа болза, ада-иезиниң мурнунга каксы хемчегни алыр апаар. Чижээлээрге, эң-не каржызы — «Чурттава» деп айтышкын. Амьдыралда ол мьндыг хевирлиг сестерден үнер: «Меңээ мьндыг багай, тенек оолдун херээ чок», «Мээң карактарымга көзүлбө...», «Бис сен дээш бүгү чүвени кылып турар бис, а сен...» дээш, оон-даа өске. Ол айтышкыннарның чажыт утказы болза, чаш кижини ада-иезиниң мурнунга кандыг-ла-бир үлгедип каан херээ дээш эвес, оларның чуртталгазында бары дээш хоочураан бурууну уругну башкарарда чорудары. Бичии кижжи авазының чуртталгазында чүгле дужамык, шаптык болуп чоруурун, оон мурнунда кезээде өрелиг-дир мен, оон орунуга чурттавааным дээр-дир деп түн-нелди ала-чайгаар үндүрүп эккээр. Ол түннел уругнун 6 харлыыңа чедир угаан-медерелинге сиңниге бээр. Чаш кижжи бодунун амы-тынынга четтиниптейн деп шиитпир үндүрүп шыдапас болганындан сагышсырап чорааш, болганчок-ла аарыыр, кемдээшкыннерге таваржыр, өөредилгези баксыраар. Улгады бергеш, арагалаашкын, наркомания дээн хевирлиг чүүлдерже сундуга берип болур. Уругларның багай бөлүктөргө каттыжа бээриниң чылдагааны ында база бооп болур, чүге дээрге оларның чанынга турарга байдал бажыңында дег эвес, хөглүг, хостуг. А ада-ие оглум, кызым орай келди, арагалады, таакпылады дээш-ле, ол бүгүнүң чылдагаанын тодарадып, оларның ыңдыг

аажы-чаңын, шынап-ла, эдип алырын бодапас, өске хемчеглер ап эгелээр, а уруг бодун оон-даа артык буруулуг кылдыр санаар.

— **Бичии кижиниң аажы-чаңының хевирлеттинеринге, олче сагыш сальышкын, кичээңгей улуг рольду ойнаар боор аа, Нина Салчаковна?**

— Ынчанмайн канчаар. Уруглар боттары өзүп кээр, ажырбас дээр бодалдар база тургулаар. Ол дээш күш үндүрбес, сагыш-сеткилин чымчаан, ынакшылын илеретпес, ажылынче чардыгар апаар. Өг-бүлөде уругнун хүлээлгези чок, ынчангаш харысалга деп чүве билбес аан.

Эскерип чоруурумга, тыва ада-иелер уругларының школага чедир белеткелинче улуг кичээңгей салбас, а кажан өөренир үези чедип кээрге, лицей, гимназия класстарынче бар-ла аргаларны хереглеп тургаш кирип алыр, а лицей класстарның башкылары программага дүүштүр уругларны өөредир, эки түннелдер чедип алыр дээш, эки өөренирин негээр, чамдык уруглар ол бүгүнү угбас, бергедээр. Ада-иелер база боттарының талазындан уруунун байдалын билбес, база-ла эки өөренирин негээр. Сөөлгү үеде бажында кемдээшкыннерлиг төрүттүнүп турар чаштарывыстың саны көвүдээн болгай. Оон түннелинде бичии кижиге школаже баары шаажылал эртери-биле демей, өөрөнмес дээш янзы-бүрү чылдагааннар чугаалаар, аарыыр апаар.

Өскүс болгаш хайгаарал чок арткан уругларның школа-интернадында оолдар-биле ажылдап тургаш, бир тест эрттиркен мен, ында: «Эң-не ыдык күзелиң чүл?» — деп, айтырыг база бар. Аңаа бир оол мьнчаар харыылаан: «Авам мени, оода чаңгыс-даа катап болза, хөрзөңгө чыпшыр тудуп, куспактаан болза!». Ада-иениң кичээңгейи, ынакшылы ажы-төлгө кайы хире чугула дээрзин бо чижек бадыткап турар дээрзинге чөпшээрэжир боор силер.

— **Ада-иениң, чоок кижилериниң эргеледип база өй-чижектиг-ле ынаан...**

хоорайның Калинин кудумчунун 246 дугаарлыг бажыңда Насык-Доржу аттыг психологтук төптүн психологу Нина Салчаковна МОНГУШТАН дилээн мен.

Нина Салчаковна Новосибирскиниң күрүне университетинге психолог деп ийи дугаар дээди эртемни чедип алган, оон соонда Москвага коррекциялыг психолог, Новосибирскиге өг-бүлө талазы-биле психотерапевт, амгы үеде Гештальт терапевт деп специализацияны эртип турар. Бо хүннерде азыралы чок арткан болгаш өскүс уругларның школа-интернадында (юридиктиг лицейни ынчаар адаар апарган) психолог болуп ажылдап турар.

— Ийе, ол дээрге чаш кижини кижизидип тура, бир улуг кичээңгейни салыр айтырыгыларның бирээзи-дир. Чаш кижини эмин эрттир чассыдып, оон артык кижжи чок кылдыр кижизидер, чүнү-даа хорувас өг-бүлелер база турар. Уругнун кылган чүүлүн, аажы-чаңын дыка-ла мактап магадаар, четпес талаларын эскербезин бодаар, чурум-даа хажытса, хензиг-даа сагындырыг бербес. Оон ыңай төлүм-не дээш харысалганы бодунга ап, бүгү чүвени белеткеп бээр, уругларының амыдыралыңа таварышкан эки-даа, багай-даа чүвени боттары кылыр. Чоокта чаа меңээ база бир ава өг-бүлелиг, ийи ажы-төлдүг уруу-биле чедип келди. Аваның кызы төөгү факультетин дооскаш, иштики херектер эргелелинче ажылдап кирер дээш, ажылче хүлээп алырда эрттирер тестиниң айтырыгыларынга харыылап шыдаваан. Чүге дээрге уруу дээш бүгү чүвени авазы кылып чораан, аңгы өг-бүлелиг-даа апаарга, ам-даа кылбышаан, оон түннелинде уруу бот-башкарнып билбес. Кады ажылдап, чугаалашканывыс соонда, кезээде авазы-биле кады чоруурундан аңгы, бодунун хуу чуртталгазы база бар деп чүвени медереп билгеш, мьнчага дээр ынчаар чурттап чораанын кайгаан кижжи. Бо ышкаш байдалга таварышкан оол база кээп чораан, ам оларның кайызы-даа ажылче кирип алган.

Ам мону номчааш, бис ажы-төлүвүстү эмин эрттир чассыдып турар-дыр бис азы негелдевис эмин эрттир шыңгы деп бодап, оларга хамаарылганы хенертен өскерттип болбас. Оон башка урууңар даарта силерден чүнү манаарын билбейн баар болгаш араңарда харылзаага нарын байдалдар тургустунуп кээп болур.

— **Тайылбыр кылып бергениңер дээш четтирдим.**

Нина Салчаковна-биле чугаалажып олурувуста, 11 шакта сеанс эрттирер ужурлуг эге класс өөреникчилери, 10 бичии чаштар, уурук-суруктап кээп эгелей берди. Оларның салым-чолу аңгы-аңгы: эмин эрттир эргеледип,

чүнү-даа кылдыртпайн, шим-четпейн турганындан уруг мага-бодун угбастай берген, кудумчуга ачазын оглу көрүп турда-ла, амы-тынынга чедип каарга, оол бүгү чүведен коргар апарган дээш, оон-даа өске. Чаштар маңаа 11 шактан 1 шакка чедир кичээлдээр. Оглу улаштыр өөренир, бажыны ырак болурга, ава Л.А. Монгуш, Ч.Д. Доржу база кады белеткеп берип турар. Олардан мьнда кандыг чылдагаан-биле келгенин база сонургадым.

Л.А. Монгуш: — Оглувус 1 класска өөрени бээрге, башкызы кичээңгей чок, эртем шиңгээдип алыры оожум-дур дээн. Мьнда 6 дугаар хүн кээп тур бис. Бо алды хонук иштинде безин оглувус өскерли берди. Моон мурнунда онаалгазын төндүрбейн чыткаш-ла, чалгаарай бээр, улаштыр күш-биле кылдырттыр кижжи. Кичээл үезинде харыылаарындан ыядыр, салаалары-биле сан санаарда, парта адаанче суп аар дээр, ам башкызы мактап турар апарды.

Бис ажы-төлүвүстү кижизидерде, оларның күзелин барымдаалапас, агаарлаарда чылыг болзун дээш бо идик-хепти кедип ал, бажыңны аштап, чуп кагдым, ойнаарактарга дегбе дээш чүгле дужаар, чагырар-дыр бис. Ам Нина Салчаковнаны көрүп турарымга, уруглар-биле улуг кижилер ышкаш чугаалажыр, маңаа оолдарывыс ойнап база турар, ол оюн үезинде хостуг ойнадыр. Школа бүрүзүңгө шыырак психолог турар болза эки деп санаар мен. Мен өске ада-иелерге база бо башкыны сүмөлээр-дир мен, бодум оглум улгаткыжеге чедир бо башкы-биле харылзаам үспес деп шииттирлеп алдым.

Ч.Д. Доржу: — Баштайгы оглувус чок апаарга, бо оглу-вусту эмин эрттир чассыдып каапкан бис, идик-хевин безин бо хүннерге чедир боттарывыс кедирип бээр турдувус. Көңүс бот-башкарнып билбес, ону кижжи өөрени бээрге, эскерип кааптар чүве-дир. Чогум өөренири ажырбас, чассыг болгаш шимченгир, чугаа дыңнапас-тыр.

Өг-бүлелерде кижизидилгениң хевирлери аңгы-аңгы, хей талаалыг, эки салдарлыг кижизидилгениң хевирлери-биле чергелештир, уругнун аажы-чаңыңа багай салдарлыг болгу дег байдалдар барын үстүндө номчудувус. Силерниң өг-бүлөңерде кижизидилгени кандыг арга-биле чорудуп турар-дыр силер база сайгарып көрүңерем. Чугаа дыңнапас, орайга дээр чер кезиир, «бо шагның чурум чок аныктарын» боттарывыс ынчаар кижизидип ап турбаан ирги бис бе?

Кысказы-биле

67-ги сезон

Октябрь 18-те Тываның хөгжүм-шии театры 67 дугаар сезонун чаңчыл езугаар В.Кек-оолдун «Хайыраан бот» деп шиизи-биле ажиткан. Караның ролжон Тываның алдарлыг артизи Эльвира Докулак күүсеткен.

Москваже аъттаныштар

Октябрь 23-те республиканың салым-чаяанныг уруглар

школазының 22 өөреникчизи Москва хоорайга болур «Роза ветров» деп фестивалдың түннел мөөрейинче аъттаныштар.

“АВТОМОБИЛИСТ” спорт залына

Октябрь 18-тен 20-ге чедир «Автомобилист» спорт залына 1987-1988 чылда төрүттүнген оолдарның бокска маргылдаазын республиканың уруглар спорт школазы эрттирген.

Айлаң ДАРЖАА.

Чагаалар аразындан

ЧОВУЛАНГА
ӨСКЕНИМ

Чеди-Хөл кожуунун Сайлыг суурда чурттап турар күш-ажылдың хоочуну, хөй ажы-төлдүн ынак авазы, маадыр ие, ТАР үезинде халалтыг ханьыг чылдарның үезинде кеземче-шаажылаашкына таварышкан Биче Хуралдың Даргазы чораан Адыг-Түлүш Хемчик-оолдун хеймер уруу Кочук-Кара Хемчик-ооловна Чамбал-биле ооң чурттап орав бажыңына барып, допчу намдарын айтырарымга, ол чурттап эрткен аар амьдыралын мынчаар төөгүп чугаалап берген:

— Мен 1935 чылда Хендергеге Адыг-Түлүш Хемчик-оол-биле Мыртыкмаа Чанмының өг-бүлезинге ортун уруу болуп төрүттүнген мен. Бистер кады төрөөн үш угбашкылар бис. Улуг угбавысты Досанмаа, а акымны Бак-Көк, мени Кочук-Кара дээр. Ачавысты күш-биле тудуп аппаарга, коргунчуг чуртталга эгелээн. Ол коргунчуг шуурган ышкыш чылдар дугайында сагыш-бодал ам-даа мээң-биле кады чурттавышаан.

— Ачавысты тудуп аппарган соон дарый-ла, хамык эт-септи, өгнү шарыларга чүдүрүп аппарганнар. Бистиң өг-бүлевисти хайгааралга ап алган. Бистерни школага өөрөдирин хоруп каан. Өвүстү чүдүрүп аппаарга, дыт чөвүрээзинден чадыр кылып алгаш, чурттап турдувус. Ачаның туттурганының соонда, авамны контр кижжи кадайы, а уруглары — бистерни контр ажы-төлү дээр чүве. Ынчангаш хенче чаш тургаш-ла, улуска, эң ылаңгыя суму даргаларыңга, бак карак бооп, хилинчекти көрүп эгелээним ол. Бистиң чадырвыс аалдардан ыракта озалааш черде турар. Биске сагыш човаан, эки сеткилдиг кижилер аш-чемни дүне хараган аразыңга эккеп каар. Авам биле угбам дажып алып турганнар. Бисти кыжын Кара-Кожгарже, чайын Өдөгелдейге көжүрүп каар турган. Ол чылдарны шак мынчалдыр хүнден хүнче, айдан айже, чылдан чылче хилинчек-човулаңның коргунчуг, кам-хайыра чок, ырма сынчыг үлүүн көрүп келген ийик бис.

1950 чылда эки кижилер Хову-Аксында орус улус бар, оларның аразыңга кыстынар болзунарза, огулуг боор деп суме катканнар. Ол сумени эдерип, 1950 чылдың март айда орус хамаатыларның топкак-ыжын белеткеп берип тургаш, амьдыралывыс чүгээр аппарган. Тыва даргалар орус коллективтерге келбес, ынчангаш бистиң кайдависты билбес аппарганнар. Мээң хар-назыным ажылдаарыңга арай элек-даа болза, орус десятник Марьясов хүлээп алгаш, аъттар-биле малгаш хоюдар черге тургускан. Ол ажылды мээң улуг акыларым Хевекпен Оюн, Сараат-оол Оюн, Мөңгүн-оол Оюн, Арагачы Амырлан, Шыырап Түлүш оларның аразыңга ажылдап өөрөндим. Ынчан

Түлүш Адыг-оолдун кадайының паспортун ачылап алгаш, ажылдап турган мен.

Шак ынчалдыр орус улустун аразыңга турумчуп ажылдай бергенимде, суму даргалары, та кайың, чүден сураглап билип алганнар, 1954 чылда контр уруу дээштиң ажылдан үндүрүп кааптылар. Оон даргалар четпес черге, тайгага, школаның оттулар ыжын белеткеп турдувус. Ол ажылды 1956 чылга чедир кылдыбыс.

1956 чылдан 1970 чылга чедир С.К.Тока совхозтуң Каэк салбырыңга саанчылап ажылдадым. 1970 чылдан эгелеп «Тывакобальт» комбинатыңга таңныылдап тургаш, пенсияже үнер аргалыг болган мен.

Ол коргунчуг чылдарда мээң үе-чергем уруглар, оолдар контр уруу дээш менден коргар, а мен ада-ызыгуурум багай болгаш оолдар-биле чугаалажырындан сестир чораан мен. Ындыг-даа болза, чүден-даа чалданмас, эрес-дидим оол Чамбал Кызыл-оол дээрзи мээң ада-ызыгуурум төөгүзүн биле тура-ла, менден адырылбайн тургаш, чүрээмниң өшкөн одун кысып, чаагай амьдыралды эгелээни ол. Бистер хөй чылдар дургузунда эп-найыралдыг чурттап, 10 уругларны божуп, кижизиткен бис. Өг-бүлөм ээзи Чамбал Кызыл-оол С.К.Тока аттыг совхозка инек, хой кадайып, «Тывакобальт» комбинатыңга тудутжулап чорааш, назы-хары аныяк тургаш-ла, аар арааның соонда өске оранче «аъттанышкан».

— Амгы үеде даштын өдөкте ийи-чангыс өшкү азырап олурар мен. Эрткен чылын 4 инекти оор алгаш барган. Бо чурттап олурар улуг бажыңны чүгле 1990 чылда алган бис ийи — дээш, угбай чугаазын доосту.

Сайлыг суму чагыргазында ханада аскан «Сайлыг сумузунун хүндүлүг кижилери» деп стендиде Чамбал Кочук-Кара угбайның адын кири бижээн болду. Кочук-Кара Хемчик-ооловна болгаш оларның өг-бүлөзи 1938 чылдан эгелеп истеп сүрүүшкүңе турганнар. Чүгле 1961 чылда ооң ачазы, ТАР-ның Биче Хуралының Даргазы Адыг-Түлүш Хемчик-оолду, агарткан.

Анатолій ТОРЛУК.

Хову-Аксы сумузу.

Чаа-ла өзүп олурар бичи уругта арыг-силег болурун, озал-ондактан оваарнып чоруурун ада-иези бо-ла чагыыр. Бичи уругнуң ол алган эге билигери ооң амьдыралче баштайгы оруунга удуртулга болуп, эртен эрте чунуп, бажын дырадып алырын, дыргаан кезерин, соок суг, хирлиг малгаш сүспезин, ызырар ыт чанынче барбазын айтып башкара бээр.

Кижилерни тыптып кээп болур халдавырлыг аарыглардан, ажыл-албанга, амьдырал-чуртталгага туруп болур айыл-халалтардан оваарыңдырар, оларны баш удур болдурбас хемчеглерни алып, салгалдарны үе-үе аайы-биле арыг-силег, кадыкшылга хора чедирбес байдалдарны тургузуп билир кылдыр өөрөдир, шак ындыг буянның хүлээлгени санитар-эпидемиологтук албан черлери күүседип, келир үеги салгалдарның кадык чаагай чоруунга, күрүнениң бурунгаар сайзыралыңга чогуур байдалды тургузуп турар дизимзе, чазыг чок. Ол дугайын бо чылдың октябрьның 2-3 хүннеринде Москва хоорайга Россия Федерациязы күрүнениң санитар-эпидемиологтук албанының тургустунганындан бээр 80 чыл болганыңга тураскааткан эртем-практиктиг конференция долузу-биле херечилээн.

Ол төөгүлүг эртем-практиктиг конференцияга Кызыл хоорайның санитар эмчизи В.И. Назарова, Барыын-Хемчик кожуунун курсанэпидхайгаарал төвүнүн санитар-эпидемиологтук салбырының эргелекчизи А.Ч. Ооржак олар-биле барып киржир аас-кежик меңээ таварышкан. Бистиң-биле кады аңаа кижилерниң чоннуң чаагай амьдыралы, нитилелдин кадыкшылы дээш демисежир буянның херекке киржип чоруур 1030 санитар-эпидемиолог эмчилер киришкен. Оларның 36 хуузу күрүнениң санитар-эпидемиологтук албанының хоочуннары, 12 хуузу медицина эртемнериниң профессорлары, 20 хуузу медицина эртемнериниң кандидаттары, докторлары, 13 кижжи РФ-тиң Медицина эртемнер академиязының академиктери, 188 кижжи РФ-тиң алдарлыг эмчилери болгаш өскелер-даа бар болган.

“20 векте Россия Федерациязының күрүнениң санитар-эпидемиологтук албанының ажылының түннели болгаш чоокку он чылдарда сорулгалары» илеткелди Россия Федерациязының күрүнениң кол санитар эмчизи Г.Г.Онищенко кылган.

80 чыл бурунгаар, 1922 чылдың сентябрь 15-те, РСФСР-ниң Улус комиссарының чөвүлели «Республиканың санитар органнарының дугайында» деп декретке ат салган. Ук документиге санитар-эпидемиологтук албаның хүлээлгелерин, тургузуун, сорулгаларын, эрге-хүлээлгелериниң өй-чижээн тодарадып, ооң күрүнеге уjur-дузалыын доктааткан. Ынчангаш 1922 чылдың сентябрь 15 Россия Федерациязының санитар-эпидемиологтук албанының төрүттүнген хүнү аппарган. Оон эгелээшле, РСФСР-ге санитар-эпидемиологтук албан черлери тургустунуп эгелээн.

Санитар херээниң келир үеже хөгжүлдезиниң планын ажылдап кылырының үндезинин 1932 чылда ССРЭ-ниң Күрүне планының организаастаны күш-ажылчы дыштанылганы болгаш кадык камгалалы сайзырадырының талазы-биле бирги Бүгү-эвилел конференциязы улуг рольду ойнаан. Аңаа күрүне бюджетинге хамааржыр, доктаамал бот-башкарнып ажылдаар албан черлери — санитар-эпидемиологтук станцияларны чер-черге организаастаар шиитпир хүлээп алдынган.

Ооң соонда улус ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң сорулгаларыңга дүүштүр санитар-эпидемиологтук албаның ролжон күштелдирер, делгемчидер, эде

тургузар дээш ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң Улус комиссарының чөвүлели болгаш сөөлзүредир Россия Федерациязының Чазаа хөй-ле доктаалдарны, айтыш-

● Конференция болгаш амьдырал

УЛАМЧЫЛААР
БИС

кынарны хүлээп алган. Оларны маңаа санап бижиир болза, бо чүүл албан-езунуң илеткелинге демейлежи бээр.

Россия Федерациязының санитар-эпидемиологтук албанының чурттуң сайзыралыңга, чоннуң социал байдалыңга кандыг салдар чедиргенин номчукчуларга бөдүүн чижектер-биле бараалгадып көрейн.

Ону кылырда «Шын» солунун номчукчуларыңга билдингир болуру-биле ниити Россияның эвес, Тываның төөгүзүнден чижектерден кирип көрейн.

Тывага санитар-эпидемиологтук албан 1945 чылдың февраль 24-те РСФСР-ниң Кадык камгалал яамызының «Тыва автономнуг обласка кадык камгалалын моон-даа соңгаар хөгжүдериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» №68 дужаалы-биле тургустунган. Ук албаның Тывага бирги удуртукчу Николай Панфилович Козлов болган. Ол үеде Тываның Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Тожу кожууннарыңга халдавырлыг ижин-шейүндү, шивышки, кодуур аарыглары нептереп эгелээн турган. Кижилер аажок хорап турган. Сандаргай, көшкүн амьдыралдыг Тывага халдавырлыг аарыгларга удур демисел чорудар эмнелге албан черлери турбаан. Халдавырлыг аарыглар үезинде кижилер дыка хораар турганын төөгүдөн билер болгай бис. Санэпидемиолог Н.П.Козловтун удуртканы баштайгы санэпидемотряд 1945-46 чылдарда Тываның бүгү кожууннарын кезип, аарыг кижилерни эмнеп, кодуур аарыңга удур тарылганы болгаш дезинфекция ажылдарын чорудуп эгелээн. Ол чүнү чугаалап турарыл дээрге, санитар-эпидемиологтук албан Тывага тургустунуп эгелээ-ле, чонга канчаар-даа аажок улуг дузаны көргүзүп эгелээни-дир. Оон аңгыда ол үеде ижин аары база калбаа-биле нептереп турган. Санэпидемиолог эмчилер ук

аарыглардан канчаар камгаланырының дугайында чон ортузунга тайылбыр, профилактика ажылын чорудуп, аш-чем бүдүрер албан черлерин шыңгы хайгааралга ап турган. Үе-үе болгаш-ла, чон аразынче үнүп, аңгы-аңгы кожууннарга халдавырлыг аарыгларга удур тарылганы чорудуп турганнар. Ооң-биле кады көшкүн чонну арыг-силег чорукка, культурага өөрөдип, чаа амьдыралды канчаар эгелээринге тайылбыр ажылын чорудуп турганнар. Санитар-эпидемиологтук албаның каш чыл иштинде ап чорудуп келген хемчеглериниң түннелинде, халдавырлыг аарыглар чавырлып, кижилерниң олардан хораар чоруу эвээжээн. Сөөлзүредир Тыва автономнуг областың санитар-эпидемиологтук албаны тус-тус кожууннарга санэпидемиологтук станцияларны ажыдып, чоннун кадык амьдыралын тургузар дээш, культура чырыдышкын ажылдары-биле чергелештир

санитар-гигиена айтырыгларыңче онза кичээнгеи салып турган. Шак ындыг дээштиг хемчеглерни доктаамал ап келгенинден чоорту холера, кодуур, оспа, бруцеллез, малярия дээн чижектиг аарыглардан кижилерниң массалы-биле аарып чоруу читкен. Ынчангаш сөөлгү 50-60 чылдарның иштинде Тываның чонунуң саны ийи катап өскөн.

Амгы үеде Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың санитар-эпидемиологтук албаннарының сорулгалары, шиитпирлээр айтырыглары чоннуң социал-экономиктиг, культура чырыдышкын хөгжүлдези, кадыкшылы, ажыл-агыйы-биле сырый холбаалыг бооп, күрүнениң, чоннуң амьдыралының чарылбас кезээ аппарган. Ажылдап турарывыс күрүнениң санитар-эпидемиологтук албанының Россия Федерациязыңга тургустунганындан бээр 80 чыл болганда, аңаа тураскаадып, Тыва Республикага октябрь 25-те «Мергежилдиң тергиини» деп конкурсту санитар эмчилерниң дузалакчыларының болгаш эпидемиолог эмчилерниң аразыңга эрттирер бис. Ноябрь 27-28 хүннеринде база-ла үстүнде байырлалга тураскаадып, эртем-практиктиг конференция эрттирер бис.

Ажыл-иживис, сорулгаларывыс чоннуң чаагай амьдыралы, кадыкшылы, күрүненистиң чырыткылыг келир үези-биле сырый холбаалыг болганда, чонувустун, күрүненистиң деткимчезинге даянып, санитар-эпидемиологтук албаның хоочуннарының чуртувустун эрткен амьдыралыңга кириген үлүүн чоргаарланып, оларның чаагай херээн уламчылап, кызып ажылдаар уjurлуг бис.

Любовь ООРЖАК,
ТР-ниң күрүнениң кол санитар эмчизи, РФ-тиң кадык камгалалының тергиини, бедик мергежил категориязының эмчи-организакчызы.

Хүлүмзүрүт кичээли

ОНУ КЫМ ШАҢНАДЫ?

Диш эмчизинин кабинетинден бичи уруглар аваларыга четтирип алган бо-ла карактарын халыйтыр ыглап алган үнүп кээрин көөр кижжи мен. Диш аарыгы дег берге аарыг чок дээрзин бодум база билер болгаш, ол чаш чүвелерни кээргеп, сагьжым аарып-ла орап чүве. Шынап-ла, диш аарыгы берге-ле чүве ийин. Мен безин, улуг кюки, джжж эмнедип алыр дээш, куш дан бажында тургаш, диш эмчизинин кабинетинин эжинге манап оргаш, оочурум келирге, дезиптер турган-на болгай мен. Ол хирээлээр, чондурар бормашина деп чүвези ажилдай бээрге, шуут-ла кады сириңейип, тынар безин харык чок, алгырып орап боор чүве-ле болгай. Ээ, диш аарыгы-даа берге-ле...

Республиканын уран чүүл школазынын стоматолог эмчизинин кабинетинин эжинде ор мен. Кабинетте чаңгыс эвес, бөлүк уруглар шимээргеп турарын дыңнап ордум. Элээн болганда, оон арыннарында хүлүмзүрүг чайнаан бичи чүвелер каткы-иткизи-биле үнө маңажып келди.

—Кай, шуутунар хары угда диштеринер эмнедип турдунар бе? — деп айтырдым.

—Чок, өөренип турдувус — дидирлер.

—Ол чүнү ында өөренип турганынар ол, уругларым?

—Чайыннанчак хүлүмзүрүг кичээли болуп турду.

—Оо... — дээш, оон ыңай чүнү-даа билбейн, кайгап орамынга, олар эскерип кааш, тайылбырлай-дырлар.

—Дишти канчаар ажаар, эдилээр дугайында кичээл-дир ийин — деп харылааш, кырган-авай ам чүү дээр ирги дээниг, менче кайгап турлар.

Ам-на билип кагдым: уран чүүл школазында уругларга нийти болгаш профессионал эртемнер өөрөдиринден аңгыда, **чайыннанчак хүлүмзүрүг кичээли** база бар чүве ыш-кажыл. Ындыг-даа ыйнаан, келир үеде чон мурнунга үнүп, бараан болуп чоруур кижилер чүгле таланттызындан аңгыда, чазык, чараш, чайыннанган хүлүмзүрүүн база көрүкчүлөргө **бараалгаар** болгай. Диш багайда, орта чүве чугаалат-тынмас, арын-шырайнык хевирин-даа көрүштүг эвес-ле болур ыйнаан. Чер-ле ыңаш кадык диш кандыг-даа кижиге керек-ле болгай. Диш дээрге — кижинин бир чугула органынын бирээзи-дир.

Уран чүүл школазында тускай программа езугаар "Чайыннанчак хүлүмзүрүг" деп кичээл эртип турар. Ында дишти канчаар ажаап, чуп, камгалаарын өөрөдип турар чүве ышкажыл. Чугула-ла кичээл-дир. Биезде мен школага өөренип чоруур шаамда, школага ыңдыг хамаанчок, диш эмчилери безин ховар турган чүве ийин. Ынчан диштерим-даа аарып турганын сагынмайндыр мен. "Тываларнын диштери төрүмелинден кадык чаагай" — деп бир орус кижинин чугаалап органын харын дыңнаан мен. Ийе, ыңдыг-даа бооп турган чадаас. Ам бо үеде кижилернин амыдырал байдалынын өскерилгени, чиир аш-чеминин өскерилгени база дишке

улуг салдарлыг апарган чүве-дир ийин. Амгы үениң садыг-сай-маазында хөй-ле конфет-чигирлер, шоколад дээш, бичи уругларнын эң-не чиксээри чигирзиг чемнерни эндере делгеп каан турар болгай. Ынчангаш оларнын ол чаш диштерин бичиизинден канчаар ажаап, аштаарыга өөрөтпес болза, бөгүнгү курзукпайлар ол хевээр курзук артып болур апарган үе-дир ийин бо. Ынчангаш школарда уругларнын диштерин эмнеп, баш удур профилактика ажылын чорудуп турары черле чөп.

Каткы-хөглүг, чаш хүлүмзүрүглүг ол бичи чүвелерден улаштыр айтырган мен:

—А силерни көөрүмге, чаражынар-ла аажок чүвел, уругларым. Силерге ол чайыннанчак хүлүмзүрүгнү кым шаңнап турары-ол? Уруглар баштай айтыргынын ужурун арай билбейн, менче хүлүмзүрүп көрүп турлар.

—Силерге чайыннанчак хүлүмзүрүг кичээлин кым башкылап турарыл дээрим ол-дур ийин.

—Аа, Алевтина Мижит-ооловна-ла болгай — джжж, соңнуг-мурнуг харылай каапкаш, маңажып ыңай болдулар.

Ол чаштарга чараш хүлүмзүрүгнү шаңнап турар эмчи-биле таныжар дээш, ооң кабинетинге кирип келдим.

Арыг-силиг, чырык, диш эмнээринге керектиг бүгү-ле чепсек-техника боттарынын туружунда, ажыглаарынга белен кылдыр тургустунган эрээл. Ак халаттыг, чугажак ак шырайлыг, шоваа кара карактарлыг анык эмчи уруглар-биле кичээл эрттирген соонда, ажыглап турган дузалал керекселдерин эмгелей салып, ханада азып каан пес стендинин хөй-ле карманнарынче янзы-бүрү диш шеткаларын, пасталарны база өске-даа керекселдерни суккулап тур. Шкафта диштеринин янзы-бүрү хевирлерин, тургузуун көргүскен муляжтарны делгээн. Бир калбак саазында:

**Хамаанчокка чиир болза,
Кандыг-даа чем ажык болбас,
Тоорук, быштак, ногааларны
Доозун таптыг дайнал чизе,
Кариес деп хайлыг бандит
Канчангаш-даа дишке дьын-мас** — деп бижип-даа каан.

—Уругларнын диштерин эмнээринден аңгыда, оларга дишти канчаар ажаап эдилээрин база өөрөдип турар ышкажынар чүл — деп, эмчи-биле таныжып алгаш

айтырдым.

—Ийе, оон башка хоржок, бо үеде кадык диштиг уруглар ховар болур-дур ийин. Диш кандыг-даа дириг амыганнын амыдыралында эң-не чугула болгай. Россиянын диш эмчилеринин

турган. Ынчалза-даа амыдырал байдалынын аайы-биле Кызылдың медицина училищезинге өөренип кирип алган. Училище соонда Кызылдың божудулга бажынынга лаборантылап, Каа-Хем суурнуң эмнелгезинге

дег ажил-ишке ынак, кежээ, топтуг-томаанныг уруглары ам кайы хире өзе бергенин билбес чордум. Оолдарынын бирээзи — бичи Саша ол ышкажыл. Ол ам Иштики керектер ямызында бир улуг харысалгалыг сал-

ассоциациязынын тускай программазы езугаар мындыг кичээлдер эрттирип турар мен. Уруглар ону аажок сонургаардыр. Ам харын боттары кадык диштин сурталчылары апарган. Маңа өөренип алган билин бажынарнынга ажыглап, акы-дүңмаларынга, ада-иезинге безин дишти канчаар ажаап эдилээрин айтып берип турар апарган — деп, Алевтина Мижит-ооловна чугаалай-дыр.

Алевтина Мижит-ооловна ам-даа анык хиреде, ооң аргадуржулгазы улуг, ажылдап турда көөрге, ооң холунуң эптии-ле кончуг, ооң кадында арнындан чазык хүлүмзүрүг ыравас, ээлдек, чазык эмчизинге уруглар ынак. Чазык, чаагай эмчилер аарык кижилернин аарынын чартык кезин боттарынын чымчак көрүжү, чылыг сестери-биле эмнеп турарын амыдыралдан бо-ла көөр болгай бис. Алевтина Мижит-ооловна, шынап-ла, ыңдыг кижжи чорду. Ол бодунуң мергежилинге бердинген, ону доктаамал бедидип, медицинада чаа чүүлдерни эрттирбес, стоматология талазы-биле литератураларны доктаамал номчуп, ажыглап, Россиянын улуг-улуг хоорайларынга семинарларга киржип, Новосибирск хоорайга специализацияны эрткен. Билиг бедидер институтка валеология курузун-даа эрткен.

Кижжи бичиизинден эгелеп келир үеде кым болурун бодай бээр болгай. Алла эмчинин мергежилин эң-не сонургап чораан. Ол Каа-Хем кожуунда Бүрөн-Хем ортумак школазын дооскаш, Томскинин медицина институтунда киреринин экзаменин чайлыг дужаап алган

ажылдап, оон катап медуци-лициниң диш эмнээр салбырынга өөренип алгаш, ол хевээр диш эмчизи болуп ажылдап чоруур. Бо хүннерде ооң мергежили улам бедээн. Аңаа эмнеткен бичиилер-даа, улуглар-даа ону аажок хүндүлээр. А кижилернин хүндүткелин чаалап алыры амыр эвес-ле болгай.

Бодунуң мергежилинге бердинген стоматолог — бо хүннерде республиканын уран чүүл школазында диш эмчизи. Ол школаның директорунуң фамилиязы база Чигжит (ынчан директорлап турган) боорга: "Бо школаның директору төрелиңер бе?" — деп оон айтырып-канымын безин бодум билбейн барып-тыр мен.

—Чок, демей фамилияларлыг бис. Мээң уругларым ачазын Александр Чараш-оолович Чигжит дээр, ооң фамилиязы-дыр ийин — дээш каттыра-дыр.

Ынча дээрге дораан-на сактып келдим. Аныяавыста бистиң өг-бүлөвис Чараш-оол Намзыраевич Чигжиттернин өг-бүлөзи-биле аажок найыралдыг, эдержип чораан бис. Олар Чаа-Хөлге, Ак-Туругга чурттап, ажылдап чораан улус. Чараш-оол Намзыраевич — Тываның көдээ ажыл-агыйынын сурагыг ажыл-дакчыларынын бирээзи, агрономнап, "Ак-Туруг" совхозту директорлап, дыка-ла кызымак ажылдап чораан кижжи. Ооң өөнүң ишти Мартыс Тулуш-овна — башкы кижжи. Үнген-кирген улусунга эптиг-ээлдек, хүндүлээчел, кончуг-ла эш-өөрзүрек, буянын улус чүве. Амыдырал байдалымыс аайы-биле аравыс арай ырай берген болгаш, оларнын ыңчан ада-иези

бырны удуртуп турар дээрзин Алевтина Мижит-ооловнаның чугаазындан билип алдым.

Чигжиттернин өг-бүлөзи ийи уруглуг, улуг кызы он сес харлапкан. Ол Новосибирск хоорайда орус-немец университете өөренип турар. Бичи оглу 12 харлыг Шимит, 3 дугаар школада өөренип турар. Ол чүгле Кызыл хоорайга эвес, кожууннарга, харын-даа республикадан дашкаар улуг хоорайларга безин школачыларнын футбол маргылдаазынга киржип, дээрэ вратарь деп адын ышкынмайн, хөй-ле шаңнал-макталдыг чанып кээп турар. Ада-иезинин, школазынын чоргааралы.

Алевтина Мижит-ооловна биле Александр Чараш-ооловичинин өг-бүлөзи уругдарынын кижизидилгезинче база улуг кичээнге ийи салып турарын оларнын төлөптиг өзүп орап оглу, кызынын мөзү-шынарындан-на илден. Чигжиттернин найыралдыг өг-бүлөзи ам-даа анык. Алевтина Мижит-ооловна ам-даа хөй-ле чаштарнын арыннарынга чайыннанчак хүлүмзүрүгнү кыпсыр, а Александр Чараш-оолович ам-даа хөй чылдарда чалыс салгалдың кижизиг мөзү-шынары дээш демиселин кошкатпас.

Силернин найыралдыг өг-бүлөгөргө ак орукту-ла күзээр-дир мен.

Екатерина ТАНОВА.

ЧУРУКТА: Алевтина Мижит-ооловна кичээл үезинде.

Батый КЕНЕШТИҢ тырт-тырган чуруу.

ДЕРСУ-МУНЗУКТУН ЧЫРЫТКЫЛЫГ ТУРАСКААЛЫНГА

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустун артизи, Тываның Күрүне шаанналының эдилекчизи, Арсеньев, Дуарненэз (Франция), Кызыл хоорайларның хүндүлүг хамаатызы, япон кинорежиссер Акира Куросаваның америк киноакадемияның «Оскар» деп дээди шаанналын алган «Дерсу Узала» деп фильминде кол рольдуң күүседикчизи Максим Монгушуквич Мунзук, бистиң аравыска чораан болза, 90 харлаар турган.

Дерсу-Мунзук бүдүн делегейни кайгаткан, Дерсу-Мунзукту дамчыштыр делегей Тываны эки таныыр, билер аларган. Тыва черниң оглу — Дерсу-Мунзук кинематография уран чүүлүнүң Олимпизинде саадап олурганынга чоргаарланып турар бис. Ол дээрге киноартист Мунзук-тур.

А оң бетинде! М.Мунзук — тыва театрының үндезилекчилериниң бирээзи. Ол янзы-бүрү талалыг салым-чаянныг кижини: артист, режиссер, хөгжүмчү, шиилерниң болгаш ырыларның автору, улустун аас чогаалының чыккычы. Ооң-биле чергелештир ол тулган дээн аңчы болгаш беш ажы-төлдүн ынак ачазы. Кара-Кыс Мунзук-биле кады тыва улустун ырыларынын

ийи чыындызын, Виктор Көк-оолдуң «Байлак чуртум» деп ырылар чыындызын үндүргөн. Өлүрүнүң бетинде ол өскелер-биле кады бистиң театрының үндезининге турган Александр Лаптаң дугайында сактыышкыннар номун бижип дооскан. Александр Лаптаң — баштайгы тыва композитор, артист, тулган дээн баянчы. Бо ном тыва театрының төөгүзүнүң ээлчеглиг арны-дыр. **Оларны келир өй-нүң салгалы ажыдып, номчуур ужурулг.**

Чүгле бо сорулгаларның ужуңу база Максим Мунзуктуң 90 харлаанынга тураскаадып, ооң адын мөңгөжидери-биле бис, улуг артистиң ажы-төлү, ук номну үндүреринге херек акша-төгери чыылдазының акциязын чорудуп

тур бис. Номнуң бижимелдери «Новости Тувы» ном үндүрер черде 5 чыл чыдар. 5 чыл дургузунда аныяк-өскен болгаш театр уран чүүлүнүң үнелекчилери болгаш аңаа хандык-шылдыглар бистиң төрөөн театрывыстың төөгүзүнүң база бир арны-биле таньжар аргазы чок болуп келген.

Максим Мунзуктуң номун чырыкче үндүреринге **91004 рубль** хереглеттинип турар. Кымны-даа мурнай бистиң акциявысты Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының коллективи деткээн. Театрың артистери ноябрь 1-де болуп эртер концерттен кирген орулганы номну үндүрери-биле шилчидер. Тываның күрүне филармониязы коллегаларының эгелээшкинине ушкажып, ук акцияга шала сөөлзүредир киржир.

Эргим чангыс чер-чурттуларывыс! Силер база боттарыңарның үлүүнери бо буянныг херекке кириштирип, шак ынчалдыр төөгүге адыңарны

арттырып каар аргалыг силер. Чүге дизе акцияга киришкен бүгү кижилерниң адын чүгле массалыг информация чепсектеринге эвес, а ук номга база кириер. Салгалдарывыс силерниң дугайында өөрүп четтиришкенин сактып арттарлар.

Акша-хөренгилерни дараазында санче шилчидип болур: Кызылское ОСБ №8591 Корреспондентский счет 30101810400000000631 в ГРКЦ Нацбанка РТ ИНН: 7707083893 ОКПО 09264203 СОАТО 1193

ОКОНХ 961300 Сбербанк России №Б 0789178 4230781086500000405539

«М. Мунзуктуң номунга» деп демдеглек каарын база фамилияңарны айтырын утпаңар.

Ол ышкаш номну үндүреринге херек акша-хөренгини хөгжүм-шии театрында — Театр ажылдакчыларының эвилелинде хүлээп ап турар. Тел. 3-68-57

Галина МУНЗУК, ТР-ниң алдарлыг артизи; Светлана МУНЗУК, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

Тываның В.Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры
Ноябрь 1 17 шак
ДЕРСУ-МУНЗУК — Тывавыстың төлептиг оглу
Сактыышкын кежээзи-концерт
Кирериниң өртээ — 50 рубль.
Айтырылганы 1-11-41 телефон дамчыштыр тодарадыр.

Төгүзүндөн каш сөс

АЙЫЛ-ХАЛАП ЧАЙЛАДЫКЧЫЛАРЫ — БИСТИҢ АРАВЫСТА

1918-32 чылдарда. Совет эрге-чагырганың эге чылдарында кызыгаар чоогунда черлерге (хоорай, суурларга) агаардан халдаашкынга удур камгалал (МПВО) удуртулгасын тургускан.

1932-41 чылдарда. 1932 чылдың ноябрь 4-те ССРЭ-ниң бүгү девискээринге агаардан халдаашкынга удур камгалалды тургузарын шийттирилээн. Кижилерни бомбалаашкындан камгалап кириер ханы чер адаанга тускай өрээлдерни тудуг проектиси езугаар кылып эгелээн. Ооң-биле кады противогазтарны бүдүрүп болгаш ажыглап эгелээн.

1941-45 чылдарда. Дайын чылдарында агаардан халдаашкындан камгаланырының талазы-биле хөй хемчеглер алдынган. Ооң ачызында хөй кижини, хөй бөдүүн чон дириг арткан. Ленинградчылар тускай дыннадыг-сигнал алгырып үнерге, дораан чоогунда метроларже кири маннажы бээр турган. Дайын үезинде метроларны өске-даа хоорайларга ынчаар ажыглап, балыгланган солдаттары-даа аңаа чыттырып, эмнээр турган.

1945-61 чылдарда. Ынчан ядролуг, атомнуг чепсектер көстүп келген. 1945 чылдың август 6-9 хүннеринде Японияның Хиросима болгаш Нагасаки хоорайларга атомнуг бомбаны ажыглааны-биле агаар камгалалы шуут үндезини-биле өскерлип күштөлгөн. Ол үеде агаар камгалалының тускай шерии, ракета шерии үндезилеттинип тургустунган.

1961-71 чылдарда. Агаардан камгаланышының 40 хире чыл дуржулгасынга үндезилеттинип, ССРЭ-ге хамааты камгалал штавы тургустунган.

1971-87 чылдарда. «Соок»

дайын үелери чавырылган. Ол үеде янзы-бүрү чепсек-биле чепсегленип алган күрүнелер идеология аайы-биле бот-боттары «информастыг дайынны» эгелээн.

1987-90 чылдарда «Соок» дайын оожургап, кымнар-даа дириг артпас, үшкү делегей дайынының айылы чайлаттынган. Ол-ла үелерде хамааты камгалалдың шугумун таварыштыр онза байдалдарны тайбың үеде ажыглап эгелээн.

1991-2002 чылдар. Бо чылдарның ортаа үезинде хамааты камгалалы шуут дүжер часкан. Кажан В.В. Путин РФ-тиң Президент эрге-дужаалынга келген соонда, бо талазы-биле чугула хемчеглер алдынган. 1991 чылдың ноябрь айда хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле күрүне комитеди тургустунган.

2002 чылдың декабрь 28-те Россияның хамааты камгалалчылар корпусу тургустунган. Бо хүннү Онза байдалдар болгаш оон уржуктарын чайладыр яамының езулуг төрүттүнген хүнү деп санаар.

РФ-тиң Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал яамызының ажылының ажыктыгын болгаш чугулазын көргүскен кирииде.

Уфа хоорайда нефть болбаа-зырадыр заводтуң 120 метр бедик, дооразы 10 метр хоолайы ажыглаар үези эрткеш, айыылдыг байдалга келген.

РФ-тиң Онза байдалдар яамызының дайынчылары ол хоолайы кандыг-даа айыыл тургустайн үрөп чайлаткаш, бедик техниктиг ажылы дээш рекордтарының «Гиннес номунче» кири бижиткен.

1988 чылда. Арменияның Спитак, Лениканан хоорай-

ларынга болган чер шимчээш-кининге 25 муң кижини өлгөн. Аңаа база онза байдалдар дайынчылары боттарының дузазын көргүскөн. Ол ышкаш Чернобыль хоорайга атомнуг станция часты бээрге база-ла оларның күжүн кириштирген. Тускай белеткелдиг, дуржулгалыг хөй кижини күжү херек, дүрген дуза чедирип шыдаар онза чугула күш ындыг үелерде херегин чуртталга негеп, көргүзе берген.

Бо үелерде авиакатастрофалар чүгле Россияда безин чылда 6-8 катап болуп турар апарган. Оон аңгыда арга-эзим өрттери болгаш өске-даа айыыл-халаптар база көвүдөп турар. Москва хоорайга «Свобода» фабриказы хул далган кылдыр өрттенген, Владивостокка ок-боо склады, Тюменьге химия заводу частып өрттенген.

Тывага 1985 чылга чедир 5 балл чедир чер шимчээшкени болгулаан. Сейсмологтарның чугаалап турары-биле алырга, Тывага 7-ден 9 балл чедир чер шимчээшкени болу берип болур.

1946 чылдың чазынында Кызылга айыыл диригелип, ийи хем белдиринге хөй дош тырылган. Үер болурунун кырында келирге, черге чедир доңган, кылын дошту тускай херексел-биле чазылдырып тургаш, хемни куду бадьырган. Амгы үеде ол чүүлге баш удур хемчеглерни ап турар апарган.

1993 чылдың чазынында улуг чаъс Тываның чеди кожуунунга хөй үрелишкенин, каражаны болдурган. Ынчан шушту когарал 2 млрд. 650 млн. рубльге дең болган.

Дегут ДЕМЧИК, Чаа-Хөл кожуунда хамааты камгалал начальниги.

«ТЫВА ХАРЫЛЗААИНФОРМ» ДЫННАДЫП ТУР
Харылзаа ачы-дузазынга бот-үнениң өскенинге холбаштыр «Тыва харылзааинформ» ФКУБ-туң чонга дыннадыры болза:
Россияның монополияга удур политика яамызының айтышкынын езугаар тус черниң телефон харылзаазынга ачы-дуза чедирериниң өртекттерин өстүргөн.
2002 чылдың ноябрь 1-ден эгелээш, телефон ажыглааны дээш бир айда чурттакчы чон 95 рубль, а организация черлери 150 рубль төлээр.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА
«ТЫВА ЭНЕРГО» ААН-ниң Кызыл участогунга ажылдаар, техниканың озал-ондак чок болурунун III-IV бөлүүнүн негелделерин билер, хуваакчылар ажылгалының талазы-биле ЭЛЕКТРОМОНТЕР негеттинип турар.
Шагаан-Арыг хоорайда участокка ортумак азы дээди эртемниг улуг мастерлер негеттинип турар.
Адрес: Колхозная 2 «б». Телефоннары: 96-357, 3-32-51.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР
Бистиң хүндүлүг ачавыс, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, күш-ажылдың хоочуну **Дамчай-оол Хунаевич ОНДАРНЫ** сөөлгү орукче үдежип, бистиң ханы кажыдалывысты үлежип, бүгү таланың дузаламчызын көргүскен чонувуска, Тожу кожуун чагыргазынга, культура килдизинге, Кызыл кожуунун Шамбалыг суму чагыргазынга, школа директору Галина Комбуштаевна Ондарга, кеннивис Алла Шыгыраповна Ондарга, совхозтуң бүдүрүлгө талазы-биле директору Эрес-оол Доржуевич Монгушка, ха-төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, кудаларывыска сагыш-сеткиливис ханызындан четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.
Уруглары, күдээлери, кеннээттеринден.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.
КИЛДИСТЕР: Нийтигел-политиктиг килдиз — 3-39-15, кедээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.
Солунну «Шын» солун редакциязының компьютер төвүнге өрөөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 6036. Чагыг 119.
АГАР САНЬВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Бик «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулганының чорудулганынга контроль болгаш бүртүктелниң Тыва девискээр эргелелинге бүртүктеттинген.
Бүртүктеттирген дугаары — Т-000007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетинин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.